

Duinbeken tussen twee zeeën

CHRIS VAN DEURSEN

Een halve eeuw terug speelden we regelmatig in de duinen, aan de westkant van Den Haag. Boterham en appel mee, en dan de hele dag spoorloos. Bordjes 461 W.v.S. kenden we vooral vanaf de achterzijde; prikkeldraad was geen beletsel. Drinken namen we nooit mee, want als vriendjes deelden we het geheim van water aan de teen van de duinen, goed drinkbaar en lekker koel. Hét ritueel was: kuiltje graven, op je buik liggen, wachten tot kuiltje vol was en drinken. Wie dit ooit be-dacht weet ik niet meer, maar het systeem werkte op één plek altijd overvloedig. Op andere plekken kwelde het duinwater slechts uiterst traag op. Dat dit kwam door druk, duinbreedte en hoogte ontging ons. Ik leerde dat zichtbare kwel en stromende beekjes eerder lokaal dan algemeen was. Oorspronkelijke, grote duinbeken waren altijd al behoorlijk zeldzaam.

Ga in gedachten de kust langs en tel de oude kustdorpen. Scheveningen, Katwijk, Zandvoort, Wijk aan Zee, Egmond, en misschien ooit de Zijpe. Deze dateren alle uit de 9e tot de 12e eeuw, alle andere dorpen ontstonden veel later. In de stuivende ontstaansgeschiedenis van het duin namen de pioniers grote risico's. Van een paar dingen moesten ze absoluut zeker zijn: permanent bereikbaar zoet water, wild of vis én vrije vestiging. Wonen in de "Wildernisse" of de duinen van de Grafelijkheid mocht niet, zodat men zich vestigde langs de zeekant van de duinen. Frappant is dat het bij die vijf dorpen bleef, er lijken dus limiterende factoren te zijn geweest. Verkeer verliep zuid-noordwaarts in belangrijke mate over het strand. Er is zeker gepoogd nieuwe vestigingen naast de reeds bestaande dorpen te realiseren, maar die pogingen leden kennelijk

Een "loterijprent" van Visscher sr (1615) met op de achtergrond Egmond aan Zee. Met een loterij moest een gasthuis gebouwd worden, dat op het vaandel te zien is. Het oude dorp op de achtergrond ligt nu ver in zee. Goed te zien zijn de waterputten die overal bij de huizen staan (Collectie Rijksmuseumstichting, Amsterdam).

schipbreuk. Dat schaarste aan drinkbaar water daarin een sleutelrol speelde lijkt waarschijnlijk. Plaatsen met kwel naar en afstroming over het strand lijken zeldzaam te zijn geweest. Het bekende plaatje met de overlopende zoetwaterbel, afwaterend naar zee en polder, klopt maar ten dele. Er waren ook stroompjes in noord-zuidrichting, die aan het duin het moerassige karakter gaven, zoals we zien op Ruysdaels "blekerijen bij Haarlem" en bij Schelfhout en tijdgenoten. Daar lijkt het wel de 21e eeuw met zijn vernattingsperikelen (zie Duin 23/1).

De nalatenschap van Klaas Johan Kan

Soms lopen zaken toevallig samen. Vernatting van duinen in Zuid- en Noord-Kennemerland, na achtereenvolgende regenrijke jaren, gecombineerd met drastische vermindering van grondwaterwinning in die gebieden, gaf voedsel aan de discussie over vroegere waterrijkdom in duinen, en over de afwatering naar strand en achterland. In die discussies wordt veel verondersteld, omdat concrete en eensluidende aanwijzingen voor aanwezigheid en afvoer van water schaars zijn. Bovendien dateren de meeste gegevens uit de 19e en 20e eeuw. Dan krijg je ineens een manuscript in handen van iemand die écht werk heeft gemaakt van de waterhuishouding in Zuid-Kennemerland, van de Breesaap tot Lisse. Klaas Johan Kan heeft lang gespeurd naar al wat met watertjes en stromen van Zuid-Kennemerland samenhangt in kaarten, protocollen, oorkonden, verkoopakten en literatuur. De resultaten werden uitgewerkt tot een manuscript van 200 A-4'tjes, met de rechtvoorzijnraap-titel "Stromen in Zuidkennemerland, toen en nu". Tot echte publicatie van zijn bevindingen over de afwatering van Zuid-Kennemerland tussen strand en IJ, Wijker- en Haarlemmermeer kwam het niet. De heer Kan overleed op 28 juni 2000, maar zijn studie mocht voor "Duin" worden bewerkt. Een bewerking in één artikel zou geen recht doen aan het vele dat Klaas Kan vond en noteerde. Vandaar dat een vervolgartikel over duinbeken op de plank ligt. Wat duidelijk wordt uit het verhaal van Kan is dat er hier slechts een paar waterloopjes direct naar zee stroomden: Het Watergat vanuit de Breesaap naar de Noordzee, en een drietal beken die

Op dit schilderij van Schelfhout uit ± 1840 loopt een duinrel bij de Ruïne van Brederode in de richting van het Wijkermeer (Foto: Stichting Duinbehoud).

vanuit dezelfde Breesaap uitmondten op het Wijkermeer, een arm van het IJ en dus deel van de Zuiderzee.

Breesaap

Het huidige Noordzeekanaal, de doorgraving van de wespentaille van "Holland op z'n smalst", is de noordgrens van de genoemde studie. De Breesaap was een duinvlakte van ongeveer 400 ha groot, die op de plaats lag van de huidige Noordzeekanaalsluizen en het Corusterrein van IJmuiden. In Zuid-Kennemerland was deze vlakte het enige duingebied dat rechtstreekse verbindingen met zee had. De Breesaap bestond al rond 850, wat blijkt uit vondsten van barnstenen kralen van Noormannen, vijf meter onder het maaiveld. In lagere delen van de Breesaap ontstond tussen 700 - 900 v. Chr. veen. De onstuimige vorming van het huidige duinlandschap, en de gigantische overstuiving van dat veen door 5,5 tot 8 meter Jong-duinzand zijn zo duidelijk onderstreept. Aan de oostkant van de Breesaap stroomden de Scheybeek, Laddersbeek en Engelmundus- of Velserbeek naar het Wijkermeer. Aan de westpunt was een gegraven rel, het Watergat, die het overtollige water uit de Breesaap via een ringsloot rondom naar zee afvoerde. De Breesaap is lang als agrarisch gebied in gebruik geweest. Jan Kops maakt in de 18e eeuw melding van ongeveer 320 ha. bouwland. In 1836

Een nederzetting op het strand, zoals vastgelegd door A. Van der Velde. Op dit schilderij is ook goed te zien dat het noord-zuid verkeer ook over het strand ging (Collectie Mauritshuis, Den Haag).

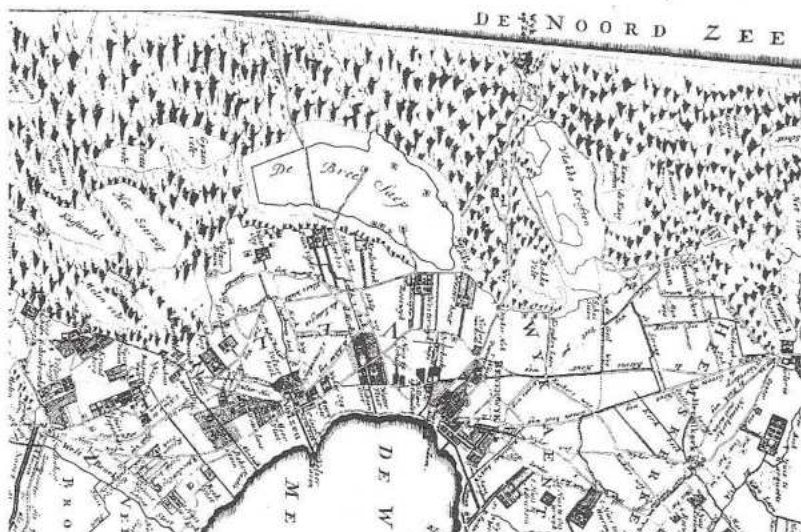

was een grote ontginning gaande door Jacob Stuart. In 1840 werden twaalf nieuwe landbouwbedrijven opgeleverd. Daarna kwamen de projectontwikkelaars J.W. Arnold uit Bloemendaal en de Amsterdammer A. J. E. A. Bik die vanaf 1850 de Breesaap opkochten, nieuwe boerderijen stichtten, maar ook voorbereidingen voor het Noordzeekanaal in gang hielpen zetten. Vanaf 1875 werd door de verdroging tijdens het graven van het Noordzeekanaal de veeteelt ingewisseld voor duinaardappelteelt. Daarna eindigde het verhaal van de Breesaap door gigantische afgraving voor kaden langs het Noordzeekanaal, droogmaken van het Wijkermeer, bouw van Hoogovens en afvoer van minstens 18 miljoen kuub zand rond 1930 voor de bouw van Amsterdam-Zuid. De Breesaap verdween en daarmee de beken die naar het Wijkermeer stroomden.

Scheybeek

Schey-, Ladders- en Velserbeek hebben op de kaart van Visscher (1728) alle een vrijwel rechte stroomrichting, oost-noordoost. Er is stevig vergraven aan ooit meanderende beken om drangwater vanuit de Breesaap snel af te voeren. De slecht doorlatende veenlens onder die Breesaap maakte dat het water zijn weg zocht naar eiders. Meest noordelijk was de Scheybeek, als scheyt of scheiding tussen de Stede Beverwijk en het Ambacht Velsen ontsprongen in het Haasjes Kerkhof, noordelijk van de Breesaap en zuidelijk van hofstede Westerhout, die pas na de 17e eeuw gebouwd werd. Daar begon ook de Waterige weg, een naam die boekdelen spreekt. Door een verspringing (vergraving) van de Scheybeek, kort na het oversteken van de Kleine Houtweg, werd vermoedelijk de watervoorziening van hofstede Scheybeek geregeld. Op 10 oktober 1617 verkochten erfgenamen van de eerste hofstede-eigenaar, Mr. Wouter Govertz. van Leent "woonachtich tot Haerlem

Op deze kaart uit 1732 van Brouërüs van Nidek "Het Zegepralant Kennemerlant" is in het midden de Breesaap goed te zien. Vanaf de Breesaap stroomt een duirel, het Watergat, richting zee. Rechts is een deel van de Wijkermeer te zien en tal van nederzettingen, buitenplaatsen en duinrellen.

aan Louis Joosten Suijckerbakker, woonende tot Amsterdam omtrent een half morghen lants mette huijsinghe ende plantagie daerop opstaende belent nu ter tijt voors. half morghen aent oost de heerewech... aent west de Lijdwech ende aent noort de schoubeek". Louis betaalde 975 Carolusguldens, een voor die tijd aanzienlijke som. Hij handelde in opdracht van Laurens Joosten Baeck, die "Scheybeek" liet bouwen. Daar verbleven Hooft en Van Baerle. Vondel was er "ondergedoken" toen hij na het schrijven van het treurspel "Palamedes" over Van Oldenbarneveldts dood bij Prins Maurits in ongenade viel.

Laddersbeek

Het Middelnederlandse h' Ladder betekent heuvel. De Laddersbeek stroomde vanaf heuvelachtig terrein bij Huis De Geer. Hij kruiste het land kruislings (gérend), stroomde via een duiker onder de Waterige weg door en liep vervolgens evenwijdig aan de Schilp- of schulpweg, die de schelpenvoerders of schulpers namen om

Van de vele duinbeken en duinrellen zijn er nog slechts weinig overgebleven, zoals hier in Santpoort (foto: Henk Wijkhuisen).

hun vracht naar het Wijkermeer te brengen. Over water ging die schelpvracht naar Akersloot, waar kalkovens stonden. De Laddersbeek heeft, vóór Watervliet, tweemaal een haakse bocht. Dat duidt erop dat de beek om het landgoed werd heengelegd. Op 5 maart 1648 verkocht Johannes van der Broek aan de Haarlemmer Josephus Coymans, Heer van Bruchem en Nieuwaal, "de landerijen met huijsinghe, mitsgaders bleekerye, de water- ende wintmolen, gelegen by de laddersbeek, soo aen de Oostzyde als de Westzyde van de Cleine houtwegh. Er stond dus een wind-/watermolen. De Laddersbeek moet een snelstromende of gestuwde beek zijn geweest om een schep-rad in bedrijf te houden. Tijdens laagwater in de zomer nam windkracht het maalwerk over van de volmolen, waar volaarde, een kleimengsel, werd gemalen. Die klei was nodig om vet en verontreinigingen tijdens het lakenbereidingsproces (het vollen of verviltten) te verwijderen.

Velser- of Engelmundusbeek

De Velserbeek ontsprong aan de meest zuidelijke punt van de Breesaap, ten westen van de Duynderweg bij het Huis Schaltern. De beek wordt opvallend genoeg eerst in 1703 in een koopakte genoemd, terwijl hij toch door heel Velsen stroomde. Na Huis Schaltern liep de beek langs de "hooge Geest", een akker op de strandwal. Deze akker bleef droog, zelfs bij extreem hoog water dat opgestuwd werd vanuit de Wijkermeer. Die opstuwung maakte een sluis bij de Haarlemse Zijlweg nodig, om het brakke water te keren! De Velserbeek was vermoedelijk snelstromend, en mondde later uit bij de gegraven Velsershaven. In de Late Middeleeuwen werd de beek vernoemd naar Engelmundus, metgezel van Willibrord, die de geloofsverspreiding langs Hollands kust voor zijn rekening nam. Weer eeuwen later werd Engelmundus de patroon van Velsen. De plaats werd kerkelijke "hoofdstad" van deze contreien, en was zelfs belangrijker dan Haarlem. De Velserbeek speelde een cruciale rol in brandbestrijdingsplannen die Velsen had gemaakt (1760). Een zijarm van de Velserbeek was de Lievendaalsbeek. Omstreeks 1790 werd het landgoed Velserbeek omgevormd in de Engelse landschapsstijl. Daarbij waren kronkelende waterloopjes en waterpartijen een "must". De Velserbeek ging op in het park en nu resteert nog een waterpartij met een eilandje. Tijdens de aanleg van het Noordzeekanaal verdween de uitmonding bij de Velsershaven.

C.G.M. VAN DEURSEN IS NATUURPUBLICIST